

Srebren Dizdar

Zrno soli u buretu baruta

Još od vremena podjele crkve na Istočnu i Zapadnu u 10. stoljeću region jugoistočne Evrope je nemiran i teritorijalno često iznova dijeljen. Tokom niza stoljeća ovaj je kraj često bio izložen različitim utjecajima - od oprečnih historijskih, političkih, društveno-ekonomskih, kulturoloških, do kompleksnijih pitanja našega vremena, a koja se odnose na suprotstavljene ideje, ideale i ideologije. Ovaj je region postao mjestom susreta Istoka i Zapada, mjestom u kojem se susreću četiri vodeće monoteističke religije (katolicizam, pravoslavlje, islam i judaizam, ali i neki drugi heretički pokreti). Tokom historije ovdje su se smjenjivali svi poznati politički sistemi. Nova carstva smjenjivala su stara, ili su različite teritorije pripadale istom političkom okviru, da bi kasnije one postale nezavisnim i došle u međusobni sukob. Ovdje su se smjenjivali različiti ekonomski sistemi proizvodnje, ali su razni narodi s ovog prostora cijelom svijetu ostavili i značajna kulturna i druga dostignuća. Mnogi tragovi kulturne raznolikosti mogli su se sve do nedavno vidjeti bilo kao nepomućeno ili jasno sjećanje na nekadašnja vremena. Uprkos promjenama koje su vremenom u velikoj mjeri potkopale ukupnu sliku pluralističkih društava, postoji urođeno stajalište koje se generacijama njeguje, a koje traži da se stanovnici ponašaju odgovorno jedni prema drugima i da njeguju dobrosusjedske odnose. Moraju poštovati druge i njihove običaje, vjeru, kulturni i lični integritet. Uopće, ovo su tradicionalne vrijednosti koje su se njegovale i prema kojima se i istinski živjelo u dugim periodima mira i stabilnosti regije, a u vidu međusobne tolerancije. Izuzetna briga za druge u vrijeme siromaštva, ratova i sličnih katastrofa bila je općeprihvaćen stav. Topla dobrodošlica onima koji su patili i kojima je trebala pomoć bila je pitanje ljudskog integriteta. Duh združenih napora, kako bi se prevazišle svakodnevne brige, prevladavao je među većinom različitih naroda u regiji.

Ovo ne znači da su neprilike i krvavi sukobi zaobišli ovu regiju. Ipak, prividna stabilnost je poremećena u posljednjoj deceniji 20. stoljeća, kada je ovaj region još jednom postao simbolom ljudske patnje i bijede. Opet su ovi krajevi postali mjestom nove, velike međunarodne krize. Posljednja dva stoljeća u historijsko-političkom kontekstu ovih krajeva bila su obilježena borbom za (pre)vlast i nezavisnost, stari politički sistemi i države su nestajali, a pojavljivali su se novi, da bi i oni, neumitnim tokom vremena i smjena, također otišli u prošlost. Nekoliko lokalnih i dva svjetska rata vodili su se na ovom prostoru pod raznim sloganima - za sticanje političke nezavisnosti, ili za neke nove ideologije, ili čak novi "svjetski poredak". Ovi su unutrašnji raskoli pomogli proces daljnje podjele unutar društva. Često su obrazovni sistemi u zemljama regije bili zaprljani isključivim ideološkim rezonovanjem, koje je odbacivalo tradicijske i običajne vrijednosti kako bi se doprinijelo radikalnom raskidu od prethodnih perioda mirnodopskog iskustva i normalnog suživota. Oni koji su podržavali takve ideje iskreno su mislili da mogu okrenuti tok historije u onom pravcu koji je odgovarao njihovim planovima i potrebama.

Bosna i Hercegovina jeste izraziti primjer takvih okolnosti i zbivanja. U srednjem vijeku, kada je ova zemlja počela da se polako razvija kao samostalna država, njeni su vladari pokušavali da održe čvrste veze sa susjednim zemljama i regijama. Pisali su i dokumente o svojoj dobroj volji i namjerama. Najstariji i najvrjedniji takav dokument je, u vidu povelje, potpisao bosanski vladar (ban) Kulin u augustu 1189. godine, na Bilinom polju kod Zenice, a odnosi se na građane Dubrovačke republike. Ova povelja nije govorila samo o pitanjima koja su se inače spominjala u srednjovjekovnim dokumentima, kao što je oslobađanje od plaćanja poreza, nego i o svakodnevnim pojedinostima bitnim za normalne životne prilike. Njome se Bosna legitimirala kao organizirana zemlja, sa vladarem, njegovim dvorom i uredom dvorskog kancelara, koji je propisno pripremio ovaj dokument na bosanskom jeziku i na ćiriličnom pismu. Ovakvi su se kontakti nastavili i tokom narednih vjekova, čak i onda kada je Bosna izgubila nezavisnost pod Otomanskom imperijom.

Jedna od prvih isprava koje je izdao sultan Mehmed II el-Fatih (Pobjedonosni), nakon osvajanja Bosne 1463. godine, bio je da se bosanskim franjevcima zagwarantiraju dotadašnje privilegije:

«Ja, sultan Mehmed-kan objavljujem cijelom svijetu, i gospodstvu i običnim ljudima da su bosanski svećenici pod mojim milošću i da stoga naređujem da niko ne smije zlostavljati njih ili njihovu crkvu. Oni će mirno živjeti u mom carstvu, a oni koji su izbjegli, mogu se slobodno vratiti da žive u svojim manastirima na zemlji carstva moga. Niti moje visočanstvo niti bilo koji stanovnik moga carstva ih neće povrijediti, niti će ih zlostavljati. Niko

---

ih neće napasti, niti ugroziti njihov život, niti njihovu imovinu, ili njihovu crkvu. I dozvoljeno im je da dovedu nekoga iz tuđine u moje carstvo.»¹

Deset godina ranije, taj je isti sultan iskazao stav Osmanske imperije prema pravoslavnoj crkvi, nakon pada Konstantinopolja i Bizantijske carevine u maju 1453. Sultan je lično izveo ceremoniju svečanog ustoličenja – inauguracije patrijarha Genadija Skolarisa, što je ranije obavljao bizantijski car.² Na ovaj način je struktura novog predložka na Balkanu počela da se oblikuje pod okvirom nove političke strukture vlasti – osmanske Turske, i uz ključnu ulogu islama i njegovih civilizacijskih zasada u regiji. Islam je uveo još jednu paradigmu moći i međukulturalnih odnosa.

Pitanje međukulturalne komunikacije uvijek je bilo tijesno povezano sa općim međusobnim odnosom ljudi u regiji. Ovo se odnosi ne samo na one koji su ovdje bili toliko dugo da bi se mogli nazvati “starosjediocima” nego i na one koji su bili prisiljeni da napuste svoja ognjišta i nađu spas u ovim predjelima. Kada su “najkatoličkiji monarsi” (*los reyes catolicos*), kralj Ferdinand V od Aragona (1452-1516) i kraljica Izabela I od Kastilje (1451-1504), nakon uspješne *Requonquistae* (zaposjedanja, ponovnog priključivanja), ušli u posljednje uporište nekada osebujne maursko-islamske civilizacije u Granadi, 2. januara 1492. godine, donijeli su jednu od najdalekosežnijih odluka u historiji Evrope. Tri mjeseca kasnije, 31. marta, izdali su dekret koji je prisilio Jevreje iz Španije da ili pređu na kršćanstvo ili da napuste zemlju u roku od četiri mjeseca. Interesantno je da su istim dekretom na neko vrijeme “poštedili” muslimansko stanovništvo, uglavnom zahvaljujući tome što bi egzodus pola miliona ljudi mogao dovesti njihove tek osvojene teritorije do ekonomske propasti. Nova evropska kršćanska sila koja se sve snažnije razvijala, Španija, nije mogla brzo da naseli zemlju, a kamoli da obezbijedi sredstva za očuvanje dotadašnjeg ekonomskog, kulturnog i uopće civilizacijskog razvoja. Španski Jevreji, Sefardi³, morali su da u besćenje prodaju svoja imanja, budući da sa sobom nisu mogli ponijeti bilo kakve vrijednosti, a posebno ne zlato. Oni su se raselili širom Evrope. Neki su stigli u Amsterdam i tamo postali poznati draguljari, proizvođači manufakturnih roba i vješti trgovci. Izbjeglice su ponijele sa sobom i ključeve od svojih kuća, u uzaludnoj nadi da će se jednoga dana u njih i vratiti. Ostali su se uputili u Sjevernu Afriku, Francusku ili Italiju, a neke su porodice, zahvaljujući odluci turskog sultana Bajazita II da ih primi u svoje carstvo,

---

¹ Citat preuzet iz knjige Ivana Lovrenovića, *Bosna: kulturna historija*, Saqui Books, London, 2001, str. 95.

² Ivan Lovrenović, *Bosna: kulturna historija*, str. 96.

³ Jevreji su Španiju nazivali ‘Sefard’ – zemlja na zapadu, i vremenom je ovaj geografski topnim počeo da označava sve Jevreje španskog porijekla.

---

došle na Balkan. Treba napomenuti da su još jedni “vječiti” putnici, Cigani ili Romi, narod sa Indijskog potkontinenta, također došli u ove predjele tokom osmanske vladavine. Jevreji su bili izuzetno korisni sultanu, koji nikako nije mogao razumjeti zašto mu je španski kralj poslao tako vrijedan dar – sposobne i vrijedne ljude, koji će ubrzo značajno unaprijediti trgovinu i privredu Osmanskog carstva gdje god da su se nastanili.⁴ Treba napomenuti da je najveća naseobina Jevreja u regiji bila u grčkoj luci Thessaloniki (Solunu), gdje je, prije nego što je nacistička Njemačka okupirala Grčku 1941., živjelo oko 65.000 Jevreja. Bilo je to najveće središte Jevreja na Balkanu. Suvišno je napomenuti da su skoro svi oni završili u gasnim komorama koncentracionih logora. Slična je sudbina zadesila i bosanske Jevreje tokom nacističkog holokausta. Od njih oko 13.000, koji su skoro četiri stoljeća⁵ uglavnom živjeli u većim gradovima Bosne, samo je neznatna manjina preživjela i vratila se svojim domovima nakon najstravičnijeg iskustva u njihovoj historiji.

Međutim, kada su Jevreji iz Španije (Sefardi) došli u osmansku Bosnu, najvjerovatnije oko 1541., zagarantirano im je da mogu u miru živjeti u Sarajevu. Uskoro su oni ostavili i svoje tragove u ovoj zemlji, koja je već tada obilovala kulturnom raznolikošću. U proširenoj metafori da se hljeb pravi od brašna, vode i kvasca (a što predstavlja druge tri nacionalne zajednice, bosanskih muslimana, pravoslavaca i katolika), oni su postali “zrno soli”, koje je izuzetno potrebno da se kompleksnom bosanskom hljebu da specifični ukus i aroma.⁶ Međutim, nakon što su zatražili da kao zajednica žive bliže jedni sa drugima, osmanski zapovjednik Sijavuš-paša izdao je dekret 1581. godine⁷, kojim se udovoljilo njihovom zahtjevu. Živjeli su u dijelu grada koji se zvao “Sijavuš-paša Mahalesi” ili “Sijavuš-pašine Daire”, ali su oni taj dio nazivali “*il Kortizu*”, dvorište. I ostali građani Sarajeva koji nisu bili muslimani imali su svoje četvrti, koje su se zvale “Latinluk” ili “Frenkluk”, čija su imena označavala u prvom redu njihovo kršćansko naslijeđe i opredjeljenje. Ipak, treba napomenuti da ni Jevreji ni ostali nemuslimani nisu bili osuđeni na život u getu, niti su bili isključeni iz svakodnevnih poslova

---

⁴ Ešref Čampara, *Muslimani i Jevreji: na primjerima iz Španije i Bosne*, BH Press - Svjetlost, Sarajevo, 1994, str. 133.

⁵ Smatra se da su španski Jevreji, Sefardi, došli u Bosnu već 1541. godine, ali se prvi put spominje da žive u Sarajevu 1565. Navedeno prema: Dr. Moritz Levy, *Sefardi u Bosni*, Bosanska biblioteka, Wieser Verlag, Graz, 1996, str. 10.

⁶ Duboko zahvaljujem mom prijatelju Jakobu Finciju, predsjedniku Jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini, na ovoj prekrasnoj metafori, koja sumira unutrašnju i historijsku povezanost etničkog sastava Bosne.

⁷ Prof. dr. Muhamed Nezirović: “Mjesto bosanske sefardske zajednice u sefardskim zajednicama Evrope”, objavljeno u *Sefard '92: zbirka eseja*, Istorijski institut – Jevrejska zajednica u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1995, str. 21.

---

kao zasebna zajednica. Istina je da su bili podložni određenim pravilima i zakonima Osmanskog carstva, koje je odredilo njihove dužnosti i obaveze na, za to vrijeme, karakterističan način, ali su također uživali određena prava i privilegije pod tim istim sistemom. Bosanski Jevreji su stekli izuzetno dobru reputaciju među ostalim religijskim grupama u gradu. Moše Altarac, ili Zeki-efendija, istaknuti sefardski Jevrej, početkom 20. stoljeća pisao je o historiji svoga naroda: “*Ansi los žuidos kontinuaron de gozar de vuena reputasion entre los sibdadanos de las otras konfesiones.*”⁸ Zeki-efendija je napisao ovaj članak na jeziku kojeg su njegovi preci donijeli iz Španije. Oni su nastavili njime govoriti paralelno sa lokalnim, slavenskim jezikom, i turskim, koji je bio i zvanični jezik Carstva. Drugim građanima Sarajeva nije smetalo što su njihovi susjedi govorili *judeo-španskim* jezikom, ili *ladinom*⁹, kako su ga često nazivali. Slobodno su adaptirali riječi jedne od svojih pjesama, “*una kantika*”, koja je zauvijek postala vezana za Sarajevo i priču o neostvarenoj ljubavi, “*Kad je počoh na Bembašu*”¹⁰, a s vremenom je ona izgubila taj prvenstveno sefardski kolorit i već odavno je svi doživljavaju kao lokalnu narodnu pjesmu.

U isto vrijeme, jevrejska sefardska kultura je, također, na mnogo načina preuzimala kulturne elemente od svojih susjeda. Neke je svoje običaje izmijenila, uključujući i izgled tadašnje odjeće, društvenog ponašanja, hrane i pića, a to je značilo da su lokalni običaji prevagnuli, ali nikada u mjeri da se negiraju sopstveno porijeklo i korijeni.

Najveće promjene desile su se u njihovom jeziku. Budući da su Jevreji u Bosnu i Sarajevo dolazili iz različitih pravaca – uglavnom iz pravca današnje Turske, Bugarske i drugih dijelova Osmanskog carstva, ali i iz Holandije i Italije, logično je da su sa sobom donijeli izraze iz mjesta gdje su prije živjeli. Porijeklo, ili glavni sloj, bio je predklasični španski jezik Kastilje. Kada su se našli u novom okruženju, Jevreji su se morali prilagoditi lokalnoj situaciji. Njihov govorni i pisani jezik preuzeo je mnogo riječi iz turskog¹¹, te grčkog i talijanskog jezika, kao i iz slavenskih govora. Neki su autori, poput

---

⁸ “Jevreji su i dalje na dobrom glasu među članovima drugih konfesija.”

Citirano prema: Muhamed Nezirović, op. cit., str. 21.

⁹ Neki istraživači, među kojima je i jedan od vodećih stručnjaka o pitanju bosanskih Sefarda, Kalmi Baruh, razlikuju ‘*ladino*’, jezik književnog izraza, i ‘*djido*’ ili ‘*judeo-španski*’, koji se koristio u svakodnevnoj govornoj komunikaciji.

¹⁰ Ben(t)baša je dio Starog grada Sarajeva koji je bio poznat po čistoj vodi na kojoj je napravljena brana i kanal, i koja je postala mjesto za rekreaciju i odmor u ljetnim mjesecima pored bazena.

¹¹ Dr. Isak Papo je napravio zanimljivo istraživanje o turskim elementima u jeziku bosanskih Sefarda, u radu “Turski elementi u judeo-španskom jeziku Sefarda u Bosni i Hercegovini”, objavljenom u: *Sefard 92: zbirka eseja*, Istorijski institut – Jevrejska zajednica BiH, Sarajevo, 1995, str. 241-253.

Laure Papo u djelu “La Bohoreta”, uveli mnogo riječi francuskog porijekla (*galicizama*), te se može govoriti i o književnom jeziku (*ladinu*). Još uvijek njime govori mali broj pripadnika jevrejske zajednice u Sarajevu. Jedan od njih, David Pardo, čija je porodica došla iz Venecije, ali živi stoljećima u Sarajevu, uspio je sastaviti rječnik i gramatiku judeo-španskog jezika.¹² Pardo je opazio, dok je bilježio riječi i rečenice tog jezika, da “je u njemu bilo izuzetno mnogo gramatičkih pravila, koja su se razlikovala ne samo među određenim dijelovima grada, nego i među domaćinstvima”.¹³ Također je spomenuo da su njegovi sugrađani govorili «različitim naglascima od ostalih Sefarda u različitim dijelovima Jugoslavije”. U periodu između dva svjetska rata roditelji su često podsticali svoju djecu da ne govore svojim “maternjim jezikom”, kako ih ne bi prepoznali po tipičnom naglasku, koji je preživio stotine godina udaljenosti od njihove rodne Španije. *Stoga nas ne bi trebalo iznenaditi što je Sarajevo dugo vremena bilo nazivano “Jerušalaim ketana” ili ‘mali Jerusalem’, ili neka vrsta evropskog Jerusalema tokom osmanskog perioda.*

Trebalo bi spomenuti još jednu sefardsku pjesmu, a koja je vezana za osmanski period. Ona govori o jednom događaju iz 1819. godine:

Haj vekajan meleh rahman
Baldo penserjo de Aman
Los Turkos de la ciudad
Se selaron de su krueldad,
Kontra el si levantaron
I a los Djidjos asolataran.¹⁴

(Neka je slava našem Spasitelju
Što nas liši straha od Amana¹⁵
Jer su Turci/Muslimani ovog grada
Pobjesnili zbog njegove okrutnosti
Svi su ustali protiv njega
I oslobodili Jevreje.)

---

¹² Objavljena je u aprilu 1995, tokom posljednjeg rata u Bosni, u: *Vjesnik jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini*, br. 9 (ratno izdanje br. 6), april 1995, str. 8-45.

¹³ David Kamhi, “Uvod”, u: *Vjesnik jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini*, br. 9 (ratno izdanje br. 6), april 1995, str. 5.

¹⁴ Samuel Elazar, *El Romanciero Judeo-Espanol*, Svjetlost, Sarajevo, 1987, str. 193.

¹⁵ Aman ili Haman se pamti u jevrejskoj zajednici kao zakleti neprijatelj jevrejskog naroda i njegov žestoki progonitelj dok je bio glavni ministar za vrijeme vladavine perzijskog cara Xerxesa I.

Ova se priča odnosi na osmanskog upravitelja (valiju) Mehmeda Ruždi-pašu. Govori o sudbini nekog Moše Havijaoa, Jevreja koji je početkom 19. stoljeća živio u Travniku. Prešao je na islam i postao poznat kao derviš Ahmed. On je izvodio određene obrede i ljudi su mislili da je on nekakav svetac ili čudotvorac. Širio je i mnoge priče protiv svojih bivših sunarodnjaka i izmislio je optužbe poput “ritualnog ubijanja djece”. Slučaj je završio na sudu, ali je lokalni sudija (*qadi*) odbacio optužbe i oslobodio 30 jevrejskih porodica. Lokalni osmanski namjesnik (*kajmakam*) nije bio zadovoljan takvom presudom i optužio je sudiju što nije izmislio neku krivicu. Sudija, Mustafa-efendija, odupro se takvom ponašanju i čvrsto stao iza svoje presude. Kajmakam je poslao Jevreje u sudiji, ali su se lokalni muslimani okupili u znak protesta zbog takvog postupka. Jedan stari i ugledni vjerski vođa (*muftija*) iz Travnika, derviš Mustafa Korkut, podržao je protest i optužio kajmakama za zloupotrebu položaja.¹⁶ Kajmakam je čak pokušao da podmiti lokalnog rabina, koji je trebalo da porekne glasine o proganjanju Jevreja, ali rabin nije htio da kompromitira svoj integritet zbog njegovih laži. Lažne optužbe derviša Ahmeda nisu urodile plodom.

Godine 1817., u vrijeme vladavine novog valije, Mustafe Derviš-paše, Jevrejin Benjamin Pinto, koji je bio valijin savjetnik, uložio je žalbu protiv derviša Ahmeda. Nakon što su dokazi izloženi, paša je naredio da se derviš Ahmed pogubi zbog njegovih prevara i laži. Kada je novi valija došao na vlast 1819. godine, Ahmedove su pristaše potpisale peticiju kako bi osvetili njegovu smrt. Novi valija, vođen pohlepom, nije samo obavezao malu jevrejsku zajednicu u Travniku da plati odštetu nego je svoju pohlepu proširio i na širu, mnogo bogatiju jevrejsku zajednicu u Sarajevu. U početku je tražio 50.000 groša¹⁷, ali je kasnije povećao sumu na 500.000 groša. Uz to, uhapsio je rabina Moshe Danona i još deset uglednih Jevreja, i zaprijetio je da će ih pogubiti ako se novac ne prikupi u zamjenu za njihove živote u roku od tri dana. Jevrejska zajednica nije mogla prikupiti tako veliku svotu novca, te je ugledni stari Jevrejin Raphael Levy išao po sarajevskim kafanama da moli svoje muslimanske sugrađane da pomognu nevinim zatvorenima. Muslimani su bili duboko dirnuti njegovim riječima, i, prema sačuvanoj priči, njih 3.000 je uzelo oružje, zauzelo valijinu palatu, te silom zauzelo zatvor i oslobodilo zatočenike. Pašu su zarobili, ali je on uspio pobjeći kroz stražnja vrata. Građani Sarajeva su vlastima u Istanbulu poslali pismo u kojem su se požalili na pohlepnog i okrutnog guvernera. On je ubrzo svrgnut sa svoje

---

¹⁶ Navedeno prema: Ešref Čampara, op. cit., str. 208-211.

¹⁷ Groš je bila sitnija kovanica u vrijeme otomanske vladavine, čija je vrijednost iznosila 40 akči (10 drama srebra, ili 32 grama), ili 1/100 lire.

---

pozicije i poslan u izgnanstvo u Malu Aziju.¹⁸

Ova priča može poslužiti i kao primjer za nešto drugo, nešto što je stalno prisutno u ovakvim i sličnim događanjima. Ako bismo analizirali samu priču, možemo zaključiti kako je prelazak jednog Jevreja na islam izazvao potres i u njegovoj bivšoj i u novoj (religijskoj) zajednici. Jevreji su bili ti koji su upozorili novog (turskog, odnosno muslimanskog) guvernera na ove laži. Kada je Derviš pogubljen, njegovi su lokalni muslimanski sljedbenici snažno reagirali, tražeći osvetu. Međutim, kada je novi pohlepni turski namjesnik zaprijetio životima i imovini nevinih ljudi, on je, ustvari, napao čast njihovih susjeda. Iz tog su razloga sarajevski muslimani uzeli oružje i branili svoje sugrađane, dokazavši na taj način da je duh komšiluka prevladao uprkos manje ili više logičnoj privrženosti ili pripadnosti istoj religiji, kulturi ili političkim stanovištima. Neki bi rekli da je ovo bila odlika zatvorenog, konzervativnog shvatanja prošlosti, koja je njegovala određene vrijednosti koje su smatrane uobičajenim za sve časne ljude, bez obzira na njihove razlike, koje su uistinu postojale i koje nikada nisu bile zanemarivane. Ipak, ove su se razlike vidjele na različitim nivoima društvene ljestvice. Pažljivi posmatrač društvenih i kulturnih odlika ovih krajeva, Ivan Lovrenović, pravi izuzetno korisnu razliku, koja bi mogla pomoći boljem razumijevanju ovih pitanja na različite načine. Lovrenović razlikuje visoku, aristokratsku i dominantnu, i nisku, narodnu ili pučku, kulturu, koje su jedna pored druge postojale u mnogim društvima širom svijeta, a na neki način su i danas jako izražene. Kineska književnost, naprimjer, vjekovima je očuvala visoku, mandarinsku tradiciju klasičnih književnih formi, dok su subverzivne i raznolike forme popularne književnosti opstajale na manje vidljivoj ('podzemnoj') nivou. Ovo isto važi i za razlikovanje između tradicionalnih usmenih i pismenih formi književnog izraza i u manje-više razvijenim okruženjima širom svijeta. Lovrenović je ovaj dualitet posmatrao kao konstantu kroz cjelokupan srednjovjekovni način života, od srednjeg vijeka do kasnog 19. stoljeća. On kaže: (...) "dualitet se nalazi u slijedećem: sfera visoke kulture je obilježena maksimalnom izolacijom između tri kulturna entiteta (odnosno, rimokatoličkog, istočno-pravoslavnog i islamskog), dok je sfera narodne kulture mjesto gdje su se oni spajali".¹⁹ Mora se tomu dodati i jevrejski dio ove sheme, jer je on nadopunjavao ostale tri komponente i bogatio ih na svoj način, iako se u mnogome razlikovao od njih.

Moglo bi se reći da su Sefardi, još u Španiji, doživjeli tu promjenu, jer su i dolaskom u osmansku Bosnu ostali izuzetno odani svojoj prethodnoj 'domovini' u smislu jezika i onih kulturnih karakteristika koje su donijeli

---

¹⁸ Dr. Moritz Levy, *Sefardi u Bosni*, Bosanska biblioteka, Wieser Verlag, Graz, str. 65-66.

¹⁹ Ivan Lovrenović, *Bosna: kulturna historija*, str. 216.

---

na Balkan. Ali, ni drugi nisu bili nepromijenjeni u ovoj karakterističnoj interakciji u prošlosti. Bolovali su od ‘bolesti’ koja je usađena u samu srž Balkana. To je jednostavna činjenica da je cijeli ovaj region jasno podijeljen na mnogo različitih identiteta. Ove veće i manje podjele mogu se posmatrati i kroz perspektivu visoke, stilizirane, i niske, narodne kulture, ali i na nivou pojedinačnih naspram kolektivnih identiteta, koji su odredili tako kompleksan sastav ove regije. Upravo je ovaj mozaik, ovakva mješavina izazvala mnoge nesuglasice u prošlosti, ne toliko među narodima, nego na nivou ‘došla’ ili došljaka, onih ‘izvanjskih’ (‘outsidera’), koji su tokom vjekova pristizali ovdje kako bi osjetili suštinu suživota u relativno mirnoj koegzistenciji i međusobnom poštovanju.

U jednoj od njegovih izuzetno osporavanih, ali u svakom slučaju jako kontroverznih priča, “Pismo iz 1920.”, jedini dobitnik Nobelove nagrade za književnost (1961) u Bosni i Hercegovini (a i u bivšoj Jugoslaviji), Ivo Andrić, progovorio je o problemu suštine centralnog područja ove regije i njenim karakteristikama:

“Bosna je prelijepa zemlja, zanimljiva, nimalo obična ni po prirodi, ni po ljudima. I, isto kao što se nalazi blago minerala ispod tla u Bosni, tako se Bosanac zatvara u sebe, što je, bez sumnje, jedna moralna vrлина koja se rijetko može naći kod njegovih sunarodnjaka u ostalim jugoslavenskim zemljama. Ali, vidite, ima nešto što ljudi iz Bosne, a posebno ljudi poput vas moraju shvatiti i nikada ne zaboraviti: Bosna je zemlja mržnje i straha.”²⁰

Autor ovih riječi je navodni školski prijatelj fizičar miješanog porijekla. Andrić ga opisuje kao “jakog dječaka”, “Švabu” u tamnoplavoj odjeći, sa širokom mornarskom kragnom. Uvijek je nosio jahačke hlače. Na nogama je uvijek nosio plitke, crne cipele, uvijek u savršenom stanju, Između kratkih bijelih čarapa i hlača – gole, jake butine, rumene od krvi i već prekrivene svijetlim dlakama.²¹ Njegov izgled je odavao da je najvjerojatnije bio stranog porijekla. Taj dječak, Maks Levenfeld²², kasnije je postao ljekar iako je i sam bio sin ljekara, rođen je i odgojen u Sarajevu. Njegov otac je studirao u Beču, ali je došao da živi u Sarajevu, gdje je napravio veliku

---

²⁰ Ivo Andrić, “Pismo iz 1920.”, iz: *Sabrana djela Ive Andrića*, vol. 9 “Deca”, Svjetlost et altera, Sarajevo, 1976, str. 82.

²¹ *Ibid.*, str. 174.

²² Andrić je pisao ime svoga prijatelja fonetski, a ne etimološki kao Max Löwenfeld, jer bi to odmah otkrilo njegovo njemačko-jevrejsko porijeklo (*Aškenaz*).

---

karijeru. “Bili su jevrejskog porijekla, ali odavno pokršteni. Njegova je majka bila iz Trsta, kćerka italijanske barunice i austrijskog pomorskog oficira, koji je bio potomak francuskih imigranata.”²³

Max posmatra ovu posebnu vrstu bosanske mržnje kao izuzetno zlu i duboko ukorijenjenu bolest, koja bi se trebala izučiti i iskorijeniti. On opravdava ove svoje analize tvrdnjom da bi, iako je stranac po porijeklu, ali ujedno rođen u ovoj zemlji, mogao pomoći da se ta mržnja iskorijeni. Želi da pobjegne iz Bosne, jer su ga u dugim jesenjim noćima čudni vapaji iz raznih sarajevskih vjerskih građevina uvjerali da treba naći mjesto gdje će živjeti i raditi. Tamo to nije mogao:

“Ko god provede noć budan u Sarajevu, mogao bi čuti glasove Sarajeva noću. Sat na katoličkoj katedrali otkucava teško i uvjerljivo: dva poslije ponoći. Prošlo je više od jedne minute (tačno dvadeset pet sekundi, brojao sam), kada se sat sa pravoslavne crkve oglasio klonulim ali prodornim zvukom. I on je otkucao dva poslije ponoći. Nešto kasnije, sahat kula sa Begove džamije²⁴ se ogласi promuklim, opet udaljenim glasom, ali ta gnjida otkuca jedanaest jezivih turskih sati, računajući vrijeme prema udaljenim, stranim dijelovima svijeta! Jevreji nemaju svoj sat koji otkucava, ali sam Bog zna koliko je sati među njima, koliko je sati prema sefardskom, a koliko prema aškenaskom računanju vremena. Ovako, noću, kada svako spava, odbrojavajući puste sate u gluho doba noći, budna je razlika koja dijeli ove uspavane ljude koji se, kada su budni, raduju i tuguju, koji se goste i poste prema četiri različita kalendara koja se međusobno suprotstavljaju, koji upućuju svoje želje i molitve istim nebesima na četiri različita sakralna jezika. I ta razlika je ponekad vidljiva i otvorena, a ponekad nevidljiva i podla, uvijek slična mržnji, često i ista kao mržnja.”²⁵

Iako je ovo pismo naizgled napisano 1920., osvjetljavajući situaciju nakon Prvog svjetskog rata, treba napomenuti da ga je Andrić objavio 1946.²⁶ Ustvare, Andrić je u ovom tekstu izrazio dalekosežna politička i kulturna

---

²³ Ibid., str. 173.

²⁴ Najveća i najljepša džamija u Sarajevu, koju je, u ranom 16. vijeku, podigao Gazi Husrev-beg, vojni namjesnik Otomanskog carstva u Bosni i društveni dobročinitelj.

²⁵ Ibid., str. 186.

²⁶ Objavljeno u književnom časopisu *Pregled*, Vol. I, 1, 1946.

---

razmišljanja iz 1938. godine, jer je njegov glavni lik umro dok je pomagao ranjenicima u Španskom građanskom ratu. Međutim, u ovoj priči, Andrić razmatra mračna pitanja u historiji ovih krajeva.

Posebno je jevrejsko stanovništvo propatilo od nacističke ideologije koja je insistirala na rasnoj "čistoti" i, shodno tome, imala za cilj istrebljenje svih Jevreja kao centralnog dijela zloglasnog "konačnog rješenja". Kasnih tridesetih godina, "jevrejsko pitanje" je postalo problem i u Kraljevini Jugoslaviji. Tadašnji režim dr. Milana Stojadinovića, koji je gajio jake pronacističke simpatije, počeo je da promovira rasnu čistotu Srba u odnosu na druge etničke grupe u zemlji. Iako se prethodne vlade uglavnom nisu miješale previše u pitanje odnosa jevrejskih religioznih zajednica²⁷, i iako je pronacistički režim odbačen od političkog režima koji je bio više sklon Francuzima i Britancima, dva su diskriminirajuća dekreta donesena 1940. godine. Prvi je regulirao funkcioniranje trgovina na malo, koje su prodavale hranu. Drugi je zabranio osobama jevrejskog porijekla da upišu srednje i više škole, uključujući i univerzitete.²⁸ U takvoj situaciji Derviš M. Korkut, kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu, napisao je kratki članak o Jevrejima u Sarajevu, pod nazivom "Antisemitizam je stran muslimanima u Bosni i Hercegovini". Ovaj članak ne treba samo spomenuti, nego i opširnije citirati:

«U ovom trenutku, u kojem je propaganda tako izražena, ovo bi se pitanje (odnosno Jevrejsko pitanje u Jugoslaviji) trebalo objektivno razmotriti.

Pokušaji da se usadi antisemitizam bi se trebali odbaciti jer je antisemitizam stran nama muslimanima. Antisemitizam o kojem se ovdje govori je uvezen svana.

Među nama (muslimanima), ukoliko i postoji neko ko je antisemitski orijentiran, to je sigurno zbog poslovanja. To je čisto 'pijačarski' tip antisemitizma, i nema nikakve veze sa ovim nedavnim jačanjem antisemitizma.

Nesumnjivo je jasno da među nama antisemitizam nema korijenje, i da nije nastao sam od sebe...

Posebno bi se za bosanske Jevreje moglo reći da su se udomaćili i više nego što oni sami misle. Naši ih ljudi ne doživljavaju kao neko strano tijelo.

---

²⁷ Jedini je izuzetak bio "Zakon o Jevrejskoj zajednici", izdat 14. decembra 1929., u kojem je obustavljena tradicionalna autonomija samovlade jevrejskih religijskih zajednica. Vidi: Prof. dr. Mustafa Imamović, "Položaj Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji" u: *Sefard '92: zbirka eseja*, Istorijski institut – Jevrejska zajednica BiH, Sarajevo, 1995, str. 71-72.

²⁸ Ibid., str. 75.

U drugim je zemljama antisemitizam samo iskra kojom neki ljudi skreću pažnju sa važnijih problema.

Jer, među nama razlog za antisemitizam ne postoji, nema potrebe za bilo kakvim posebnim mjerama da bi se on ugušio. Ali, moram naglasiti da je neophodno da se pomogne siromašnom jevrejskom stanovništvu u Sarajevu i Bitoli (Makedoniji), i da se o njima povede više računa. Ti siroti ljudi žive u bijedi, a ima ih mnogo više nego što se misli.²⁹

Ovdje je nedavno bilo nekoliko pokušaja, od strane nemuslimanskih krugova, da se muslimani uključe u tu *avant-gardu* usmjerenu protiv Jevreja. Svi su ti pokušaji propali, jer je bilo nemoguće da muslimansko stanovništvo pridobije dvolični moral: jedan za njih, a drugi za ostale.

Bosna i Hercegovina je klasični primjer vjerske tolerancije. Ovo nije dovoljno poznato našem stanovništvu. Ali, mnogi mudri i inteligentni stranci su sa velikim uvažavanjem pročitali na našim spomenicima ovaj rijetki primjer međureligijskog poštovanja. Jevrejsko je groblje u Sarajevu, jedno od najstarijih u Evropi, dokaz za to, i do sada nikada ga niko nije uništio.

Prva sinagoga u Bosni je sagrađena na vakufskom zemljištu. A najljepša kruna i najbolji dokaz međureligijskog poštovanja u Bosni je sljedeća činjenica: da su sva četiri sakralna objekta sagrađena jedan pored drugoga.”³⁰

Korkut je napisao vladi i memorandum o problemu etničkog čišćenja Cigana u Bosni početkom 1941. Nažalost, tvrdnje Derviša Korkuta će uskoro pokazati suprotno stanje. Kada je prva Jugoslavija kapitulirala 17. aprila 1941. pod nacističkom Njemačkom, fašističkom Italijom i njihovim mađarskim i bugarskim saveznicima, lokalni kvislinški pokreti u Hrvatskoj i Srbiji izdali su dekrete o rasnim zakonima, koji su uskratili Jevrejima i Ciganima njihova ljudska i građanska prava.³¹ Vlada Bugarske je prije njih izdala “Zakon o zaštiti Nacije” 21. januara 1941. Ovi gnusni zakoni slijedili su primjer nacističkih nirnberških zakona o rasnoj čistoti i osigurali pravni

---

²⁹ Prema raspoloživim podacima, u to vrijeme je bilo oko 65.000 Jevreja u Jugoslaviji, a njih 5.000 ili 6.000 su bile jevrejske izbjeglice iz drugih krajeva Evrope, koji su pobjegli pred nacističkim režimom. Ovi ljudi su živjeli uglavnom u 11 većih gradova u zemlji.

³⁰ Citirano prema: Kemal Bakaršić, “Beskonačna priča C – 4436, odnosno Kodeks sarajevske Hagade”, *Wiener Slawistischer Almanah, Sonderband 52*, 2001, str. 267-289.

³¹ Takozvana Nezavisna država Hrvatska je izdala ove zakone 30. aprila 1941., dok je vlada generala Milana Nedića u Srbiji učinila isto 31. maja 1941.

---

okvir za progon “ne-Arijevacu”. Ubrzo su ti “zakoni” na cijelom Balkanu postali surova stvarnost. Deportacije u koncentracione logore su desetkovale jevrejsko i romsko stanovništvo, od Grčke i Makedonije, do Srbije, Bosne i Hrvatske. I druge su nacije izuzetno patile pod ovim strašnim režimom. Slovenci su izbačeni iz teritorija koje je anektirao Treći Rajh. Ustaški režim u takozvanoj Nezavisnoj državi Hrvatskoj je posebno proganjao Srbe iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Nacionalistički srpski četnički pokret je posebno bio usmjeren protiv bosanskih muslimana. Niz je primjera masakra kojeg su počinile mađarske i bugarske trupe u Vojvodini, Srbiji i Makedoniji; i još je više jednako strašnih primjera o zločinima koje su njemačke i talijanske trupe počinile protiv civilnog stanovništva na cijeloj teritoriji Balkana. Vrsni bosanski pjesnik Mak Dizdar je to iskazao sljedećim riječima:

Ti si nakanio da mene nema i pod svaku cijenu
Smijući se i plaćući
Pred sobom
Sve čistiš
I ništiš

Ti si nakanio da me pod svaku cijenu uništiš
Ali nikako da nađeš
Istinski put do mene.³²

Ljudski gubici se mogu porediti samo sa krajnjom destrukcijom i devastacijom privrednih resursa, te sakralnih objekata i spomenika kulture. Činjenica je da su balkanski Jevreji, kao šire posmatrana manjinska zajednica, najviše propatili u ovom genocidu i kulturocidu. Međutim, u cijeloj je regiji bilo mnogo primjera hrabrih ljudi, koji su riskirali svoje živote i imovinu kako bi spasili svoje unesrećene susjede. Najuspješniji takvi slučajevi bili su u Bugarskoj i Albaniji, gdje su se vladini zvaničnici odlučno založili da spase živote oko 48.000 Jevreja u svojoj zemlji. Nažalost, nisu uspjeli (a možda ni pokušali) da spase Jevreje iz Makedonije pod njihovom jurisdikcijom tokom Drugog svjetskog rata.

Bilo je i drugih, jednako bitnih primjera hrabrosti i iskrenosti. Nakon što su postali ogorčeni djelovanjem pronacističkih vlasti u tzv. Nezavisnoj državi Hrvatskoj (koja je obuhvatala i Bosnu i Hercegovinu, a kasnije i dijelove Srema u Vojvodini, tokom 1941-1945.) protiv njihovih srpskih i jevrejskih susjeda, intelektualne i vjerske vođe bosanskih muslimana su organizirali

---

³² Mak Dizdar, “Putovi”, iz zbirke *Kameni spavač*, Did, Sarajevo, 1999, str. 19.

---

glasne proteste u nekoliko većih mjesta u zemlji tokom 1941. Rezolucije su donesene u augustu 1941. u Sarajevu, u septembru u Prijedoru, u oktobru u Mostaru, u novembru u Banjaluci, a u decembru u Tuzli i Bijeljini.³³ One možda nisu spasile živote bosanskih Jevreja, ali su pokazale stav njihovih komšija i sugrađana, koji su imenom i prezimenom ustali, kao i njihovi preci, u zaštitu svog ljudskog integriteta i osjećanja časti time što su javno rekli da je sramotno zatirati cijele narode i njihov ljudski, vjerski i kulturni identitet. Iako nisu uspjeli spasiti svoje komšije, bosanski muslimani su tim činom spasili svoju dušu i obraz.

Treba naglasiti da su se, pedestak godina kasnije, uloge u pseudo-ironijskom okviru nesretnih i strašnih događaja bitno promijenile. Tada su upravo Jevreji Bosne i Hercegovine odigrali jednu od vodećih uloga u nedavnom ratu u svojoj domovini. Oni su vjerovatno prvi put bili u mogućnosti da pruže veliku pomoć svojim susjedima u nevolji. Organizirali su prihvatne centre i narodnu kuhinju za svoje sarajevske sugrađane, otvorili su svoje medicinske i apotekarske službe svakome ko je pokušao na njihova vrata, i pomogli su mnogima koji su željeli da napuste grad, uključivši ih na svoje spiskove za evakuaciju. Na taj je način brojčano mala jevrejska zajednica u periodu od 1992. do 1995. stekla više članova, jer su kao svoje prihvatili mnoge Bošnjake, Hrvate i Srbe u svoj jedini sačuvani hram, u kojem su još jednom dokazali da se bez tog zrna soli bosanski hljeb ne bi mogao napraviti ili pojesti u savremenom holokaustu nejevrejskog stanovništva u Bosni.

Nisu samo jevrejski sakralni objekti, šest od sedam sinagoga, sravnjeni sa zemljom, nego i mnogi drugi spomenici koji svjedoče o jevrejskoj prisutnosti. Dvije su uporedne jevrejske tradicije, sefardska i aškenaska, zbrisane i uništene u sistematskim nacističkim nastojanjima da zatru sve tragove jevrejskog kulturalnog i duhovnog bića, i njegovog značajnog doprinosa multikulturalnom tkivu Bosne i Hercegovine. Srećom, nacistički se general Fortner nije uspio domoći pravog dragulja u kulturnoj historiji Bosne – poznatog vjerskog iluminiranog rukopisa sarajevske Hagade, koja je nastala u 14. vijeku u Španiji. Knjiga je misteriozno došla u Bosnu, i u vrijeme austrougarske vladavine kupila ju je porodica Coen i darovala tek izgrađenom Zemaljskom muzeju u Sarajevu. I danas je tajna ko je, zapravo, spasio Hagadu – da li je to bio direktor Muzeja, dr. Jozo Petrović, ili sam gospodin Korkut. Prema jednoj legendi, Hagada je bila zakopana na planini Bjelašnici i čuvao ju je jedan pobožni musliman, da bi je na kraju Drugog svjetskog rata i vratio. Hagada je doživjela skoro istu sudbinu 1992., kada je uništenje ljudskih života i njihovih domova moglo samo da se poredi sa enormnim uništenjem kulturnog naslijeđa u ovim krajevima.

I tada se oko nje isplelo mnogo novih legendi – od onih koji su sebi

---

³³ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i NDH 1941-1945*, Liber, Zagreb, 1977, str. 201.

---

pripisivali zaslugu što je ona sačuvana u još jednom, dotad najstrašnijem ratnom vihoru na ovim prostorima, do raznih dušebrižnika širom svijeta, koji su tvrdili da su vlasti Republike Bosne i Hercegovine prodale sarajevsku Hagadu za oružje, te na taj način pokazale da im nije stalo do zajedničkog suživota³⁴. Jedini način da se te besmislene priče opovrgnu bio je da se Hagada iznese iz skloništa u trezoru Narodne banke u Sarajevu i pokaže svijetu. Uprkos protivljenju nekih naučnih i kulturnih djelatnika, koji su svoj stav objašnjavali strahom da se ovaj biser iluminiranog srednjovjekovnog naslijeđa ne ukrade ili uništi, Hagada je, uz iznimne mjere obezbjeđenja, iznesena na vidjelo dana u jedinom preostalom aškenaskom hramu u Sarajevu na sam Pesah 1995. godine. Pred predstavnicima državnih, kulturnih i naučnih institucija, vjerskih zajednica i diplomatskog kora, te brojnih novinara koji su imali hrabrosti da budu u to vrijeme u opsjednutom Sarajevu, skinut je samo jedan dio od mnogih misterija koje i dalje okružuju sarajevsku Hagadu. Tada je autor ovih redova, koji je i dao taj prijedlog, došao na ideju da se zaostavština bosanskohercegovačkih Jevreja predstavi svijetu čim to prilike dozvole. U jesen 1996. ta je ideja i realizirana u četiri izložbe u Beču. Na njima je pokazano gotovo sve što se moglo prikupiti u Bosni i Hercegovini i pokazati kao živući dokaz višestoljetnog aktivnog prisustva Jevreja u ovoj zemlji. Žalosna je činjenica da je izložbeni materijal stao u svega nekoliko sanduka, koji su, ljubaznošću tadašnjeg austrijskog ambasadora u Sarajevu Valentina Inzka, prebačeni do odredišta u Beču³⁵. Građani Beča su tom prilikom mogli vidjeti u kakvom se stanju nalazi Jevrejsko groblje u Sarajevu na kojem su, kao liniji fronta, vođene žestoke borbe tokom četiri ratne godine; portrete nekih istaknutih članova jevrejske zajednice kroz stoljeća; podatke iz Arhiva Bosne i Hercegovine, kao i reprint knjige nekadašnjeg nadrabina dr. Moriza Levyja *Sefardi u Bosni*, koja je prvi put objavljena 1912. godine na njemačkom u Sarajevu. Ono što se tada nije moglo ili smjelo pokazati bili su, uz Hagadu, primjerci nekadašnje jevrejske narodne nošnje iz Bosne, koji su uoči raspada nekadašnje zajedničke države bili dio velike izložbe o Jevrejima na tlu Jugoslavije u New Yorku. Oni najvredniji izložbeni primjerci, kao svojevrsni arhiv o generacijama sarajevskih jevrejskih porodica, čuveni Pinakes, nestali su još 1941. godine, kao i mnogi drugi dragocjeni podaci o

---

³⁴ Detaljan i vjerovatno najpotpuniji i najkorektniji prikaz ove krajnje intrigantne i neobične priče o sudbini sarajevske Hagade dat je u III dijelu knjige prof. dr. Kemala Bakaršića «Nezavršena priča o sarajevskoj Hagadi», u: Kemal Bakaršić, *Fragmenti kulturne historije Bosne i Hercegovine*, Magistrat, Sarajevo, 2005, str. 101-208.

³⁵ Zbog nesigurnih uslova prebacivanja ove dragocjene građe u postratnom razdoblju, ambasador Inzko je sam preveo izložbeni materijal kroz zemlju u kojoj je još bilo previše opasnosti da se ona definitivno uništi na nekoj kontrolnoj tački između Sarajeva i granice sa Republikom Hrvatskom.

životu bosanskih Sefarda i Aškenaza na ovim prostorima. Ostale su doslovno mrvice, ili poneka zrnca soli da pokažu da bez njih nema ni duhovnog somuna, ni kruha, ni hljeba u ovoj zemlji.

Zanimljivo je napomenuti da se 1998., nakon završetka rata u Bosni i Hercegovini, tvrdilo da Hagada “pripada” jednom trećinom Srbima a drugom (ili možda trećom?) trećinom Hrvatima. U besmislenom nastojanju da upotpune podjelu i nestanak Bosne i Hercegovine, određeni su se nacionalistički krugovi u Beogradu i Banjaluci zalagali da se Hagada tri puta godišne premješta na tri različite lokacije – srpsku, hrvatsku i bošnjačku (odnosno, u Banjaluku, Mostar i Sarajevo), kako bi se postigao “pravedan udio” prisvajanja Hagade od sva tri konstitutivna naroda u zemlji. Takav je prijedlog u potpunosti zanemario karakter i porijeklo ove svete knjige i zapostavio činjenicu da Hagada, kao jedan od najvrednijih kulturnih spomenika svih vremena, pripada svim ljudima ove zemlje, bez obzira na svoje nesumnjivo jevrejsko/hebrejsko porijeklo. Neke su maloumne, uskogrude i antikulturne interpretacije ovog spomenika univerzalnog karaktera htjele da rascijepu Hagadu na komadiće i unište tako njenu duhovnu i estetsku ljepotu zauvijek, kao što su htjele i da samu zemljicu Bosnu razmrve i razdijele na dijelove koji više ne bi bili ni nalik na nekadašnju zemlju.

Ova historijsko-kulturološka skica je priznanje svima onima koji su pomogli da se sačuvaju neprocjenjivi ljudski životi i osnovno ljudsko dostojanstvo u tim vremenima. Ona je također zahvala svim ljudima koji su pomogli da se sačuva ljepota sarajevske Hagade, ljepote koja je, nekoliko godina kasnije, konačno izložena u Zemaljskom muzeju u Sarajevu kao vrijedno blago ne samo Jevreja nego i svih ljudi Bosne i Hercegovine. Kao neko ko je pomogao da se Hagada javno izloži u Hramu na Pesah, u ratnoj 1995. godini, sretan sam i ponosan što šira javnost konačno može da vidi sarajevsku Hagadu i u reprint izdanju, kao što je to uobičajeno sa sličnim vrijednim knjigama u drugim dijelovima svijeta. Ona pripada cijelom čovječanstvu uz sve ostale sačuvane knjige i vrijedne rukotvorine koje su opstale do danas. Neke buduće generacije imat će, na taj način, mogućnost da je sačuvaju kao dokaz isprepletenosti naroda, vjera, tradicija i kultura na ovim prostorima, ali i da na njenom primjeru pokušaju naći zrnca mudrosti, one neophodne duhovne soli koja će biti potrebna da se iznova mijesi i peče ukusni hljeb Bosne i Hercegovine.